

Kolumbán Vilmos József

Ifj. Teleki Domokos kátéfordítása

A Telekiek és Kovásznai Sándor

Anagyon fiatalon, csupán 25 éves korában elhunyt Teleki Domokos sokakat megszegyenítő mennyiségű művet hagyott maga után. 1773-ban látta meg a napvilágot a Teleki család központjában, Sáromberkén. Apja, Teleki Sámuel nagy gondot fordított neveltetésére. Iskoláztatása 1780 körül, a marosvásárhelyi kollégiumban kezdődött apja régi barátja s munkatársa, Kovásznai Sándor kollégiumi tanár ellenőrzése mellett, aki kimagasló értelmi képességeinek és éleslátásának köszönhetően nagyon hamar, még diákkorában kapcsolatba került Gyulakuti Lázár Jánossal, valamint a Bethlen és Teleki családdal. Teleki Sámuel választása nem véletlenül esett a filológus tanárra, ugyanis Kovásznai marosvásárhelyi diákként jól ismerte a 18. század elején még provinciális jelleggel működő oktatási intézményt, s előbb kisdiaikként majd tógátusként maga is részese volt a korabeli kegyetlen diákéletnek. De míg a diákok nagy része törvényszerűnek tekintette a barbár módszereket, Kovásznai egy idő után megcsömörlött az effajta élettől.

Mint kortársai, ő is Nádudvari sziporkázó wolffianus előadásainak hatása alá került, s csupán évekkel később tagadta meg diákkori meggyőződését. Kitűnő kritikai látásmódjáról tanúskodik a később megfogalmazott és papírra vetett önéletrírásában bemutatott egykori tanárainak portréi, akik jobbára közepszerű képességű, valamikori eminens diákok voltak, s annak reményében vállalták el a marosvásárhelyi kollégiumi tanárságot, hogy az megbecsülést és anyagi tekintetben biztonságos életet tesz lehetővé számukra. Ehelyett tanárainak többsége, akik ugyan külföldön szerezték meg a tanításhoz szükséges tudást, sohasem tudták kellő hatékonysággal végezni munkájukat, és pedig a marosvásárhelyi kollégium anyagi alapjainak rendezetlensége, valamint a menekült sárospataki kollégium „hozománykönyvei” ellenére is szegényes iskolakönyvtár miatt. Az anyagilag ellehetetlenült oktatóknak hamar szembesülniük kellett az ellenséges és irigy intrikákkal, megélhetésüket is csak törvénytelen eszközökkel tudták biztosítani.

Kovásznai jól látta mindezt, de ezek ellenére is preceptorságot vállalt Gyulakuti udvarában, illetve nevelőséget is a Teleki családban. Bár megélhetés szempontjából sem egyik, sem másik nem volt igazán jövedelmező, annyi hozadéka mégiscsak volt, hogy így, a Gyulakuti, Bethlen és a Teleki család révén, az egyszerű jobbágyszármazású lelkészgyermeknek lehetősége nyílt betekintést nyernie Erdély vezető főnemeseinek életébe, illetve olyan

kapcsolathálót sikerült kialakítania, amelynek hasznát később, tanárként is élvezni tudta. Ebben az időszakban került kapcsolatba Borosnyai Lukács János püspökkel is, aki rábízta fiai nevelését. Kovásznai ekkor (1751) még a wolffiánus tanokkal rokonszenvezett, és a püspök kifejezett tiltása ellenére – de Incze István kollégiumi tanár támogatásával – mégiscsak a felvilágosodás szellemében tanította a fiúkat.¹

A híres Teleki családdal való ismeretségre ugyancsak a kollégiumi években tett szert. Előbb Teleki Lajossal került jó kapcsolatba, akit rendszeresen felkeresett a sárpataki birtokán. A főúr bizalmába is fogadta, Kovásznai pedig igyekezett jó színben feltüntetni magát Teleki előtt. Ekkorra részben dacból, részben tudományos kíváncsiságból igen jelentős ismeretre tett szert a klasszika filológiából és a wolffiánus filozófiából is, és joggal reménykedhetett a külföldi tanulmányút lehetőségében.

Az 1754. évi zsinat után regényes körülmények között jutott el Szebenbe, ahol Gyulakuti Lázár János figyelt fel a tehetséges preceptorra és szemelte ki fia taníttatására; de Kovásznainak ez a lehetőség nem tetszett, és abban sem bízott igazán, hogy Lázár János betartja ígéretét.² Elkecserepedve tért vissza Marosvásárhelyre. Vigasztalásképpen Intzétől, a kollégium érdemes tanárától nyerte el a matematika tanításának lehetőségét. Ekkor került kapcsolatba először Teleki Sámuellel, aki mellé házitanítót kerestek. Intze pedig kedvenccét, Kovásznait ajánlotta neki. Bár Kovásznainak nem volt sok kedve a házitanítói megbízatáshoz, utóbb mégiscsak elvállalta a felkérést némi feltétellel. Telekit mindössze két hétig tanította, ugyanis kiderült, hogy a főúri csemete csak úgy tehet eleget apja testamentumának, ha a Létzfalvi nevű preceptor fogja tanítani. Kovásznai örvendett e hirtelen változásnak, ugyanis az udvari élethez semmi kedvet nem érzett.

Az elnyert szabadságot nem sokáig élvezhette. Lázár János magához hívatta 1755 tavaszán, s ellentmondást nem tűrő hangon adta tudtára, hogy házitanítónak kell lennie a fia mellett. Kelletlenül fogott hozzá a tanításhoz, de Lázár tudását látva csakhamar kedvet kapott a munkához. Lázár is meg volt elégedve vele, sőt dicsérte a főúrnak előtt. Itt ismerte meg Teleki Józsefet, akiben méltó szellemi partnerre talált, kettejük közötti jó kapcsolat a későbbiekben is megmaradt.³

Érdemei elismeréseként Lázár János közbenjárására kapta meg a nagyenyedi diákoknak járó leydeni ösztöndíjat, s így 1760 és 1763 között a híres holland egyetem hallgatója volt. A leydeni tanulmányok viszont nem voltak ínyére, de mert más lehetőség nem nyílt számára, nem mehetett máshová. Ezzel magyarázható, hogy a peregrinációja kezdetén lévő Teleki Sámuelnek

¹ Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Válogatott írások. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1970, 99.

² Uo. 106–108.

³ Uo. 124.

Leyden helyett inkább az utrecht-i egyetemet ajánlotta.⁴ Ez idő alatt több levelet is váltott Telekivel, sőt a fennmaradt levélváltásokból az tűnik ki, hogy a főnemes hallgatott Kovásznaira.⁵ Jó kapcsolatukat az bizonyítja, hogy Teleki Kovásznaitól kérte el a híres leydeni tanárok újabb könyveit, illetve a „divatos” wolffianus szakkönyveket is.⁶ A főúr peregrinációs naplójában többször is megemlíti Kovásznait, mint akivel sokat beszélgetett és akitől alkalomadtán tanácsot kért a továbbtanulást illetően.⁷

Kovásznai 1764-ben tért haza. Támogatói (Lázár János és a Telekiek) már 1761-ben beajánlották tanárnak a marosvásárhelyi kollégiumba, amely nem volt meglepő pedagógusi tapasztalatait és tudását illetően. Így 1761-ben meg is hívták a megüresedett állásra. Beiktatására 1764 januárjában került sor. Ekkor szembesült a személye ellen irányuló ellenszenvvel és irigységgel. Erről már Leydenben is tudott és közölt is régi ismerősével, Teleki Józseffel.

Teleki Sámuel peregrinációjának állomásai megegyeznek két unokatestvérének, Teleki Józsefnek és Teleki Ádámnak külföldi tanulmányútjával. (Ő Kovásznai későbbi „munkatársa”.) Teleki Sámuel 1761-ben érkezett Bázélbe, később ellátogatott Bernbe, majd Hollandiába és Franciaországba is. Külföldi tanulmányútja alatt erősödött meg benne a könyvtáralapítás gondolata. Ekkor határozta el Janus Pannonius műveinek összegyűjtését és kiadását. Hazatérésekor – korabeli becslés szerint – 40 mázsa könyvet hozott magával, mintegy 20 000 forint értékben.⁸

Miután hazaérkezett, Sárdon „orvosolta” a bécsi csalódás miatti keserűségét, svájci professzorokkal levelezett, majd 1768-ban eljegyezte Iktári Bethlen Zsuzsannát. Házasságukból kilenc gyermek született, de csak hárman érték meg a felnőttkort. Teleki Sámuel rendkívüli figyelmet fordított gyermekei nevelésére, s bár – hivatali kötelességei miatt – 1774-től keveset tartózkodott Sáromberkén, családjá körében, feleségéhez intézett leveleiből úgy ismerhetjük meg, mint gyermekei nevelése miatt aggódó szülőt.⁹ Eközben gyakran váltott levelet a marosvásárhelyi kollégium érdemes tanárával is, Kovásznai Tóth Sándorral, főként közművelődési kérdésekben. Kovásznai Tóth Sándor több alkalommal is vendégeskedett a főúr sáromberki rezidenciáján, ahol szakmai, valamint közművelődési kérdésekről beszélgettek, és egyeztettek elképzeléseiket abban a tekintetben, hogy miként lehetne megvalósítani a könyvtáralapítást, illetve, hogy milyen technikai előkészületek szükségesek Janus Pannonius műveinek kiadásához.

⁴ Kovásznai Sándor: *i. m.* 21.

⁵ *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1976, 64–66.

⁶ Kovásznai Sándor: *i. m.* 167.

⁷ *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója, 1759–1763*. Sajtó alá rendezte: ifj. Biás István. A bevezetést írta Dr. Imre Sándor. Marosvásárhely 1908, 74, 76, 80.

⁸ D. Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Ld. <http://www.bjmures.ro/bd/D/001/05/D00105.pdf>.

⁹ *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*, 82–87, 89–91, 95–96, 103–105, 110–111.

Teleki Sámuel, mint minden Teleki, különös gonddal neveltette gyermekeit. A marosvásárhelyi kollégium nemcsak közelsége miatt vált vonzóvá, hanem éppen Kovásznai tanársága miatt is. Domokos nevű fiát ezért iratta be éppen a marosvásárhelyi kollégiumba (valamikor 1780 körül).¹⁰ Domokost hozzátétőlegesen két év után vitte haza Sáromberkére, ahol házitanítók felügyelete alatt folytatta tovább tanulmányait, de a fiatal, ekkor még gyermek Teleki Domokos Kovásznaival való jó kapcsolata a későbbiekben is megmaradt. A marosvásárhelyi tanár több levelet is intézett egykori tanítványához, sőt egyik művét is neki ajánlotta.¹¹

1785-ben, amikor Teleki Sámuel Bihar vármegye ispánjának nevezték ki, családjával együtt Váradra költözött.¹² Itt a fia továbbra is házitanítók felügyelete alatt tanult, de tanulmányi előmeneteléről a helyi iskolában nyilvános vizsgán adott számot. Hitbeli neveléséről a nagyváradi lelkész, Keresztesi József gondoskodott, aki feljegyezte a maga naplójában, hogy 1785-ben készítette fel az úrvacsoravételre, illetve, hogy a teológiai ismeretek mellett magyar és latin poétikára is tanította.¹³ Fennmaradt leckekönyvéből jól látszik, hogy az ifjú főnemes ekkor már olyan fokon ismerte a francia és a német nyelvet, hogy nyelvgyakorlás céljából néhány tantárgyat ezeken a nyelveken hallgatott.¹⁴ Bár a latin nyelvtanulást nem hanyagolta el, Kovásznai, aki mindig figyelemmel kísérte az ifjú Teleki sorsát és tanulmányi előmenetelét, burkolt megrovással figyelmeztette a latin nyelv ismeretének fontosságára.¹⁵

Keresztesi József lelkész felkészítője azért érdemel nagyobb figyelmet, mivel ebben a korban a konfirmáció még nem volt bevett gyakorlat. Teleki Domokos hátrahagyott irataiból nem derül ki, hogy milyen katekizmus alapján készült fel az úrvacsoravételre, de Keresztesi önéletírásából egyértelművé válik, hogy a két Teleki gyermek, Domokos és Mária a Heidelbergi Káté alapján készült fel az úrvacsoravételre.¹⁶ Emellett Keresztesi az 1751-ben

¹⁰ Teleki Domokos marosvásárhelyi kollégiumba való beiratkozásának kérdését ld. D. Nagy Anikó: Ifjú gróf Teleki Domokos. In: *Erdélyi Múzeum*. 1994/1–2, 25–50; 27–28.

¹¹ Uo. 28–29.

¹² „Erdélyből ki költözvén, minden nagy pompa nélkül Váradra érkezett d. 23. May grófnéjával Mélt. Gr. Iktári Bethlen Susánnával és két nagy reménységű gyermekével, Gr. Teleki Domokos és Máriával, kiknek praeceptorok volt Török Ferentz.” Keresztesi József saját kezű naplója, 1783–1810. Kézirat a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárban. Ms. 32 543.

¹³ „Az elmúlt esztendőben, minekutána a mélt. gróf Széki Teleki Domokos úrfit az Úr asztalához való járulásra elkészíttem, ennek az elein egy néhány hetekig Poesisre, nevezetesen a Regulakra, Mythologiara, Magyar és Deák verseknek írására tanítottam.” Uo., ld. D. Nagy Anikó: *Ifjú gróf Teleki Domokos*, 29.

¹⁴ Uo. 30.

¹⁵ Uo.

¹⁶ „A gróf köszöntése után mentünk a grófnéhoz és azt is a superintenda nevével köszöntöttük. Mind ekkor, mind ezután sokszor recomandáltak a kis gróf és gróf kisasszony, hogy én sokszor le járjak hozzájuk és gyakorta őket tanítsam, Catechizáljam. Mely Erdélyi szokás, ámbár előttem szokatlan volt, és hivatalomnak terhével

kiadott debreceni, Piskárkosi Szilágyi Sámuel-féle angol szertartáskönyvek-ből összeállított konfirmációs kátét is ismerte és azt nagyra tartotta, ugyanis 1789-ben az 1786-ban, Debrecenben újra kiadott Piskárkosi-féle káté egyik dedikált példányát Teleki Domokos húgának, Máriának ajándékozta.¹⁷

A család váradai tartózkodása mindössze két évig tartott. 1787-ben a császári udvar Bécsbe hívta Teleki Sámuel, így odaköltözött családjával együtt. Teleki Domokos itt fejezte be középiskolai tanulmányait, és 1788-ban Karl Hilchenbach bécsi lelkész 200 kérdésére válaszolva konfirmált.¹⁸

Egyetemi tanulmányait a bécsi egyetemen kezdte el 1788-ban, majd négy év múlva Budán folytatta.¹⁹ A tanulmányok után bejárta Magyarországot, élményeiről részletes feljegyzéseket készített, amelyeket később átdolgozva és kiegészítve jelentetett meg Bécsben, 1796-ban. Teleki Domokos – sajnos – 1798-ban meghalt, amikor mindössze 25 éves volt, s így az ígéretes életpálya megszakadt. Apja révén ekkor már komoly közéleti munkásság állt a háta mögött. Apja közbenjárására már 1794-ben Bihar vármegye tiszteletbeli aljegyzővé nevezték ki. Németországi utazása után a Guberniumnál kapott megbízatást, majd a marosvásárhelyi királyi tábla ülnökévé is kinevezték. Tudományos tevékenysége is sikeresnek mondható, ugyanis 1796-ban a Jénai Természetvizsgáló Társaság, illetve a Lipcsei Mezőgazdasági Társulat is tagjává választotta, majd az 1797-ben alapított Jénai Mineralógiai Társaság első elnökévé nevezték ki.²⁰

Teleki Domokos katekizmusa

Irodalmi munkássága életkorához viszonyítva igencsak gazdag. Írásainak zömét többnyire név nélkül adta ki Bécsben, jó néhány pedig kéziratban maradt. Legismertebb munkája, az *Egynéhány utazások leírása* (Bécs 1798), amelyben magyarországi utazásainak tapasztalatait foglalja össze. Egy kevésbé ismert munkája, amely *A vallás és erkölcs summás tanítása* címet viseli, szintén Bécsben jelent meg 1798-ban. E névtelenül kiadott kis katekizmus nem Teleki Domokos saját műve, ugyanis ezt az egykori bécsi református lelkész, Karl

s munkáimnak megsokasodásával esett: mindazáltal magamat ajánlottam, és gyakorlom is, amíg lehet, a grófotskát, aki 12 esztendő Nagy Kátéra, és a Kis Asszonyt, ki 8 esztendő Kis Kátéra minden héten 3szor s 4szer tanítván.” Keresztesi József saját kezű naplója, 1783–1810.

¹⁷ *Catechismusi rövid oktatás, azoknak számokra, akik legelőször akarnak az Úrnak Sz. vacsorájával élni, és azon alkalmatosságához intéztetett agenda.* Debrecen 1786. (Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár. Jelzet: 97 868.) Dedikációja pedig a következő: „Méltóságos R. Sz. B. Gróf Széki Teleki Mária Kis Asszony eő Nagyságának, mint régi kedves tanítványának alázatos és hív szívvel ajánlja Keresztesi József. 1789. d. 12. Aug.”

¹⁸ D. Nagy Anikó: *Ifjú gróf Teleki Domokos*, 30.

¹⁹ Uo. 31.

²⁰ Ld. Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái.* XIII. kötet (Steiner-Télfy). Hornyánszky, Budapest 1909. Újra kiadva: Budapest 1980–1981, 1397–1399.

Kleyermann²¹ és talán Karl Hilchenbach munkáiból állíthatta össze. A katekizmust rövid előszóval látta el, amelyben a kiadás szükségességét indokolta. A mindössze másfél oldalas előszóban azt tette szóvá, hogy a falusi iskolákból egyrészt hiányoznak a vallás és erkölcs tanítására alkalmas könyvek, másrészt pedig nem vezették be azokat. Azért van szükség erre a kis katekizisre – írja Teleki Domokos –, hogy a tanárok kézikönyvként tudják használni, a diákok pedig olyan tankönyvként, amelyből megértik, hogy a vallás és az erkölcs szétválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz. Összeállításakor figyelembe vette a tanulók értelmi képességeit is.

Katekizisét két főrésze tagolta. Az elsőben a természeti vallást és az abból megismerhető erkölcsi szabályokat ismerteti; a második részben a kijelentett (keresztyén) vallást és hitet tárja fel, és úgy mutat az evangéliumra, mint amely az erkölcsi oktatás legtisztább forrása.²² Az első főrész címmondatához gyakorlati útmutatást fűzött. Ebből tudjuk meg, hogy könyvecskéjét az „első cursusbéli”, azaz az írni-olvasni még nem tudó gyermekeknek állította össze. Ugyanott a tanítóknak a következő útmutatást írja:

„A Tanító mindenkor úgy tanítson, hogy a Kérdéseket magának tegye, és maga feleljen magának, mutatván, hogy okoskodik magában. A gyermekekkel pedig azután a Kérdéseket és Feleleteket, minekutánna vélek jól megértette, tanultassa meg, és nyomja eszékbe; de ne szorítsa őket arra, hogy szóról szóra tanulják meg, hanem tsak arra, hogy a dolog valóságát mind megfognak, mind elő is adhassák.”²³

A katekizmus összesen 90 kérdés-feleletből áll. Az első rész 61, a második pedig 29 kérdés-feleletet tartalmaz. Ha ezt formai szempontok szerint értékeljük – amellet, hogy szembeűnő az aránytalanság a két főrész között –, azonnal megállapíthatjuk a tankönyv könnyed használhatóságának kérdésességét. Ugyanis nem számozta meg a kérdéseket, s így az olvasó csupán a két főfejezet kisebb alcímei és az oldalszámok alapján tud eligazodni a katekizisben. Ezek mellett terjedelmi aránytalanságokat látunk az egyes kérdések-feleletek között is. Például: *Az Istenhez való kötelességekről* című alfejezet hatodik kérdéséhez, amely a szülők iránti kötelességet részletezi, rendkívül hosszú, mintegy másfél oldalnyi választ fogalmazott meg.²⁴ Továbbá: 9 kérdés-felelet esetében egy oldalnál hosszabb a válasz, 6 kérdés után pedig 3–6 oldal

²¹ Karl Cleyermann 1793-ban került Bécsbe, a Bécsi Református Egyházközség második lelkészeként. Jó kapcsolatban volt a Teleki családdal, 1816-ban a pesti német reformátusok hívták meg lelkésznek, majd nyugdíjazása után, 1832-ben a Teleki grófok sziráki birtokára volnult vissza.

²² *A vallás és erkölts summás tanítása. A nevedékeny ifjúság elméjéhez alkalmaztatva.* Bécs 1798; *Előszó.*

²³ Uo.

²⁴ Uo. 17–19.

terjedelmű.²⁵ Ezekkel szemben jó néhány egészen rövid, tömondatos válasz vagy csupán egyszavas.

A katekizmus formai gyengései közé tartozik némely kérdés megfogalmazása is. Például: az Isten tökéletességét taglaló és részletező kérdés-felelet után (első főrész) a mindössze egyszavas kérdés következik: „Miért?”²⁶ Hasonlóan rövid és szinte semmitmondó a „Mit tanít tovább az Értelem?” kérdés. („Felelet: Az Értelem velem a Jó és Rossz közt való különbséget esmér-teti.”) Ezt követi a „De miképpen?” kérdés.²⁷ Egészen különös a „Milyennek esméred ezt az Örökké való Lelket a Természetből?” kérdésre adott válasz: „1. Véghetetlennek; 2. Mindenhatónak; 3. Bölsnek; 4. Mindentudónak; 5. Jónak; 6. Igaznak; 7. Szentnek.” Ugyanígy az ezt követő kérdéssor: „Miért 1?; Miért 2?; Miért 3?; Miért 4?; Miért 5?; Miért 6?; Miért 7?”²⁸

Tartalmi szempontból a katekizmus a felvilágosodás tipikus ismertetőjeleit hordozza magán. Már az előszóból egyértelművé válik, hogy mindkét fejezete ezt hirdeti: az erkölcs fontosabb, mint a dogmatika, s mint ilyen, felette is áll a dogmatikának. A káté a természeti vallás vagy természeti kijelentés taglalásával kezdődik. Ez a hagyományos reformátori örökségtől való elfordulást mutatja. Szóhasználata és fogalmi rendszere is ugyanerről tanúskodik. Szemben a korábbi reformátori káték szerkezeti és tartalmi felépítésével, Teleki Domokos kátéja az ifjak tanítását a természettudományos kérdések tisztázásával kezdi. Az égitestek és bolygók, illetve a világban tapasztalható tökéletesség, rend és szépség eredetét vizsgálja. Vallásos világképében nem a kijelentés, hanem sokkal inkább az anselmusi, illetve a tomista ontológia újkori olvasata kap helyet: ha a mulandóság minden létező tulajdonságai közé tartozik, akkor a létezőknek kezdettel is kell rendelkezniük. Ezzel vezeti fel azt a megállapítást, hogy az anyagi világ kezdete a testetlen „Örök Valóságtól” van, akit „Léleknek” vagy „Istennek” neveznek.²⁹

Teleki szerint a szemlélődő ember a teremtett világban a legnagyobb rendet, tökéletességet és szépséget látja. Ez a gondolat a Leibniz-féle *praestabilita harmonia* gondolatával mutat rokonságot, noha Leibniz monadológiája nem lelhető fel a katekizmusban. Szintén Leibniz, illetve Wolff hatása egyértelműsíthető az erkölcs és az erkölcsi cselekvés fontosságának hangsúlyozásában, és abban is, amikor Isten megismerésének kettős lehetőségéről, a természeti és a bibliai kijelentésről beszél. Szintén a reformátori teológiai örökségtől való elfordulást és az erkölcsi cselekvés fontosságát tükrözi a „Mit gondolsz Isten igazságáról?” kérdésre adott válasz, amelyben a katekizmus az emberi akarat szabadságának lehetőségét veti fel, és kimondja, hogy Isten érdeme

²⁵ Egy oldalnál hosszabb feleletek: 14–15, 17–19, 20–21, 21–23, 24–25, 26–30, 31–32, 32–35, 35–36, 36–37, 49–50, 50–55, 58–59, 61–63, 64–65, 70–71.

²⁶ *A vallás és erkölts summás tanítása*, 7.

²⁷ Uo. 8.

²⁸ Uo. 4.

²⁹ Uo. 1–3.

szerint bánik az emberrel, és attól függően, hogy jót vagy rosszat cselekszik, jutalmazza, vagy bünteti őt.³⁰

A felvilágosodás érdeklődésének középpontjában álló értelem különleges helyet kapott az iratban. Már az első kérdések között felfedezhető az értelem fontosságának hangsúlyozása, Teleki ugyanakkor annak is tudatában van, hogy az emberi értelem nem képes mindent megérteni.³¹ Ezzel a megállapítással túlmutat a felvilágosodáson, és lehetséges, hogy ez esetleg Kant hatásának tulajdonítható. A katekizmus a jó és a rossz közötti döntésben határozza meg az értelem célját, de azt már nem fejt ki, hogy honnan származik az értelem jót választó képessége. Csupán a vallás mibenlétét taglaló kérdés kapcsán említi meg, hogy a vallás Isten ismeretét jelenti, és hogy az ember értelmét a természetben kijelentett isteni törvények sarkallják a jó választására.³² Az *Istenhez való kötelességekről* című fejezetben az ember Isten iránti tiszteletét is az értelemből vezeti le. Meglátása szerint az ember a teremtett világ („természet”) vizsgálata során ismeri fel Isten tökéletességét és felségét, s ez Isten tiszteletére indítja őt.³³

Az első rész második fele Isten létezéséről tapasztalati úton meggyőződött ember kötelességeit taglalja, és ezeket a jó cselekvésében, a gyarlóság elismerésében és az efelett való bánkódásban határozza meg. Teleki Domokos itt beszél először Isten kegyelméről, de anélkül, hogy részletezné a tapasztalás során szerzett istenismeret, illetve a kijelentésből származó ismeret összefüggéseit, amely nélkül önmagunkban képtelen vagyunk a jóra.³⁴

Az első rész utolsó egysége a lélek halhatatlanságát tárgyalja. A 10 oldalnyi fejtegetés, akárcsak a többi kérdés esetében, többé-kevésbé pontos fogalmi meghatározással kezdődik, majd pedig a halál kérdéskörére tér át, amelyre a felvilágosodás korának embere is jelentős figyelmet fordított. A katekizmus itt azt tanítja, hogy a halál csak a test pusztulását jelenti, nem pedig a lélekét, majd hozzáfűzi, hogy a lélek halhatatlanságát nem a természettudomány, hanem kizárólag a hit igazolhatja. A hit viszont az értelemre (tapasztalásra) támaszkodik, ugyanis az ember az önvizsgálat során szembesül a boldogság utáni vágyakozással, és szintén az értelem segítségével ismeri fel azt, hogy ő a boldogságra teremtett, és ez áll mindenekfelett.³⁵ A boldogságnak csak egyetlen

³⁰ „[...] Isten mi velünk a mi Érdemünk szerént bánik, a mint jót vagy rosszat cselekszünk, akképpen jutalmaztat vagy büntet [...]” *A vallás és erkölts summás tanítása*, 6.

³¹ Uo. 3.

³² Uo. 8; 10.

³³ Uo. 11.

³⁴ „Az Isten Kegyelmeinek segítségül hívása. Látjuk a mi gyarlóságunkat, erőtlen-ségünket, látjuk másfelől az Istennek Mindenhatóságát, és látjuk, hogy Istentől függünk mindenekben, s az ő Segedelme nélkül semmit nem tehetünk.” Uo. 27.

³⁵ „[...] Magamat vizsgálván érzem, hogy a Boldogságnak egy megfoghatatlan kívánsága van szívembe öntve. Másodszor azt is tapasztalom, hogy Lelkemnek minden tulajdonságai, és Testemnek egész természete azt mutatja, hogy boldogságra vagyok

maradandó formája létezik, ez a lelki boldogság, amit viszont a földi életben két ok miatt lehetetlen megvalósítani: egyrészt a testi kívánságok akadályozzák meg az embert az igazi boldogság elérésében; másrészt a boldogság a megismerés, az ismeretszerzés korlátoltsága miatt sem lehet teljes és tökéletes.³⁶

Amikor Teleki a lélek halhatatlanságáról tanít, mellőzi a bibliai lókusok citálását. Ehelyett spekulatív és így bizonytalan módszerhez folyamodik: a lélek halhatatlanságának bizonyítékát az ember élni akarásához kapcsolja, és pedig úgy, hogy ezt tekinti a túlvilági élet, azaz lélek halhatatlansága bizonyítékának (neoplatonista hatás).³⁷ Második bizonyítékként az erkölcsös, ugyanakkor a testi-lelki szenvedést és az igazságtalanságot eltűrő élet megjutalmazásának szükségességét hangsúlyozza. Amennyiben a jutalmazás nem valósulhat meg a földi élet folyamán, akkor annak a túlvilági életben kell megtörténnie.³⁸ Ugyanez fordított esetben is érvényes: mindazok, akik e földön igazságtalanságot követnek el és elkerülik az igazságszolgáltatást, a túlvilágon fognak bűnhődni. Ez pedig nem fizikai szenvedés lesz, hanem a számukra örökre elérhetetlen boldogság utáni vágyakozás (a büntetés minimalizálása).³⁹

A második főrésze előtt a *Keresztyén vallás* cím áll. Ez a rész is azt tükrözi, hogy a katekizmus eltér a reformátori katekizmusok biblikus hagyományától, ugyanis antropologikus megközelítésben tárgyalja a kijelentett vallással kapcsolatos tudnivalókat. Az első tematikus egységben a Szentírást bemutatása áll. Teleki nem ad pontos leírást a Bibliáról, és úgy beszél Mózesről, mint aki a legrégebbi bibliai szövegek szerzője. Ő Isten választott embere, aki eszközként adott törvényt Izrael népének.⁴⁰ Kétféle törvényt különböztet meg: a „közönséges”-et, amelynek rendelkezései mindenkre érvényesek, és a „különös”-et, amelynek előírásai csak a zsidókra érvényesek.⁴¹ A „közönséges” törvényről pedig megjegyzi, hogy a figyelmes ember a természetből is megismerheti azt.

A törvény bemutatása után Teleki Domokos ismét a Szentírás szerzőségének kérdésére tér vissza, viszont csak az apostolok munkájára tér ki bővebben, és erkölcsstanítói tevékenységüket hangsúlyozza.⁴² Az Szentírás legfőbb mondanivalóját az ember szemszögéből közelíti meg. Minimalizálja a bűneset súlyosságát, amely szintén a felvilágosodás teológiai gondolkodásmódjának egyik jellegzetes ismertetőjele. Bár kiemeli a bűn és büntetés közti ok-okozati összefüggést, mégsem használja a büntetés fogalmát; és a bűnnel szemben, Isten szeretetét és Isten ember iránti jóindulatát emeli ki.⁴³

teremtve, valamint minden világi dolgok boldogságomra vagynak rendelve, ha csak azokat arra használni akarom.” *A vallás és erkölts summás tanítása*, 31.

³⁶ Uo. 32–33.

³⁷ Uo. 36.

³⁸ Uo. 37.

³⁹ Uo. 39.

⁴⁰ Uo. 46–47.

⁴¹ Uo. 47–48.

⁴² Uo. 49–50.

⁴³ Uo. 56–57.

A Szentírás hitelességével az egyik leghosszabb kérdés-felelet foglalkozik, s hiába tagolódik hat kisebb egységre, mégis zavaros marad, és így nehezen érthető. Nehéz összefüggést találni a kérdés és a felelet kisebb egységei között. Például: a történelmi vonatkozások (az ókori keresztyének üldözése, a reformáció kora), csak nehezen kapcsolhatók össze a kérdéssel.⁴⁴

Teleki Domokos abban is eltér a reformáció korában készült káték beosztásától, hogy ezekhez képest más kontextusba helyezi Krisztus személyének és váltságművének bemutatását. Ezt a kijelentést taglaló főrészbe illeszti, viszont nem külön alegységként, hanem a további, Krisztusról szóló 17 kérdés-feleletet a bűneset és büntetés, illetve az Isten emberek iránt tanúsított szeretetéről tanúskodó kérdés-felelet utolsó bekezdése vezeti fel: Krisztus váltsága olyan ígélet, amelyet Isten az ember érdekében adott.⁴⁵ A katekizmus újszerű hangot szólaltat meg ott is, ahol Jézus Krisztust nem Isten Fiának, hanem Isten követének nevezi. Így már szinte természetes, hogy a testté lételről már alig eshet szó, sőt fontosságának kifejtése is elmarad. Ehelyett a tökéletes tanítót megtestesítő Jézus kerül előtérbe, aki arra tanította az embereket, hogy mi szükséges a legnagyobb boldogság eléréséhez.⁴⁶ Krisztus isteni természete, amelyet a reformáció korának katekizmusai az általunk ismert részletességgel fejtenek ki, az Teleki Domokos kátéjában mindössze féloldalmi terjedelemben jut kifejezésre, éspedig azzal a célzattal, hogy ezzel bizonyítsa Jézus tanításának isteni eredetét:

„[...] mind azokat a mellyeket a Jézus nekünk tanított, és parancsolt, mind azokat a Tsudákat, mellyeket cselekedett: tulajdon képpen nem az ember Jézus tanította, jövendölte, tselekedte; hanem az Isteni Felség maga, az Ó testi Személlye által, az az: a Jézus Személlyével egyesült Isteni Erő, melly a Szent Írásban a Fiu Istennek nevezetik.”⁴⁷

Külön figyelmet érdemel az „Isten Fia” kapcsán a három pontba szedett érvrendszer. Teleki nem Jézus Krisztus istenfiúságával támasztja alá az „Isten Fia” címet, hanem szentírási lókusokat sorol fel ennek bizonyítására, és csupán az érvelés második pontjában beszél arról, hogy az Atya öröktől fogva kiválasztotta Krisztust, hogy ő legyen a tökéletes Kijelentés hordozója; és szinte csak mellékesen jegyzi meg Krisztus származásról:

„[...] nem is a rendes, természeti módon, hanem tsudálatosan született e Világra, úgy, hogy ötet tsak emberi mód szerént is nem lehetett olyan Ember Fiának nevezni mint mást.”⁴⁸

⁴⁴ *A vallás és erkölts summás tanítása*, 50–55.

⁴⁵ „Az Ujj-Testamentum pedig minket arról térszen bizonyosakká, hogy ez az Isten Igérete nem egyéb, hanem a Jézus Krisztus által való Váltság és Meg-igazulás.” Uo. 57.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 58.

⁴⁸ Uo. 59.

Krisztus istenfiúságának tételes kimondására csak az érvelés harmadik pontjában kerül sor, de részletes kifejtése elmarad.

Krisztus helyettes keresztáldozatának kifejtése – az eddigiekkel ellentétben – a reformátorok dogmatikájához hasonlít, ugyanis a katekizmus részletesen ír arról, hogy a keresztalál elengedhetetlenül szükséges az ember üdvössége érdekében, és tagadja a jó cselekedetek által elérhető megigazulás lehetőségét is.⁴⁹ Tehát ugyanúgy tanítja Anselmus satisfactio-tanát, akárcsak a Heidelbergi Káté.⁵⁰ A test feltámadásáról és a Szentháromságról szintén a hagyományos reformátori tanítás szellemében beszél: vallja a test valóságos feltámadását és a lélekkel való újraegyesítést,⁵¹ holott előbb a lélek halhatatlanságát tanította.

Ha összevetjük Teleki Domokos katekizmusát az erdélyi teológiai hagyománnyal, megállapíthatjuk, hogy teológiai tartalmában eltért a 18. század végének későortodox szellemiségétől, illetve alkalmazkodni próbált a kibontakozó felvilágosodás erkölcsközpontú szemléletéhez. Belső tagolásában is eltért a bevett hitvallások rendszerétől, sőt helyenként a teológiai tartalom rendszere is kaotikusnak tűnik. Az egyes témák kifejtése részleges és hiányos. Teleki-nek nem sikerült megvalósítania a saját maga által kitűzött célt: helyenként annyira bonyolultan fogalmaz, hogy az érthetetlen a kisiskolás diákok számára; emellett meg-megfeledkezett a gyermekek értelmi képességéről, s a teológiát és filozófiát összemosó spekulatív tartalom használhatatlanná tette a kátét a gyerekek számára.

Teleki Domokos saját elhatározása alapján készítette el és adta ki a katekizmust, mint fordítást és kompillációt. Ezért kiadása után sem a református Főkonzisztórium, sem az egyház érdemben nem foglalkozott vele. Későbbi története mégis figyelemre méltó: 1806 után kezdetét vette a konfirmáció bevezetése körüli vita és Teleki kátéja lett az az alap, ahonnan el lehetett indulni.⁵²

Abats János kátéja

Abats János – az erdélyi református egyház püspöke – 1806 márciusában jelentette a Főkonzisztóriumnak, hogy a bécsi református lelkész, hogy konfirmációi istentiszteleti rendtartást (ágendát) állított össze az erdélyi reformátusok számára, éspedig Karl Kleynmann frissen megjelent műve alapján. Utóbb azonban kiderült, hogy valójában Teleki Domokos kátéfordítása alapján.⁵³

⁴⁹ *A vallás és erkölcs summás tanítása*, 61.

⁵⁰ Uo. 63–66.

⁵¹ Uo. 68.

⁵² Ld. bővebben: Mózes András: Abats püspök és a konfirmáció. In: *Református Szemle* 1994/2, 93–106; illetve Kolumbán Vilmos József: A konfirmáció bevezetése az erdélyi református egyházban. In: *Református Szemle* 2011/6, 637–650.

⁵³ Abats János jelenti a Főkonzisztóriumnak, hogy konfirmációi ágendát állított össze (1806. március 28.). A Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, 1806/57. (A továbbiakban: FőkonzLvt.)

Abats János azt is jelezte a Főkonzisztóriumnak, hogy a közeljövőben egy konfirmációi kátét is össze fog állítani. A püspök választása nem véletlenül esett Teleki munkájára. Mint a főúri családhoz közelálló lelkész, ismerte az ifjú Teleki Domokos munkáját; sőt, Teleki temetésén (1798), amikor még a Dési Egyházmegye espereseként szolgált, egyike volt azoknak a lelkipásztoroknak, akik a fiatal főúr temetésén prédikáltak.⁵⁴

A református Főkonzisztórium az 1806-os dési zsinat elé terjesztette a püspök munkáját. Véleményezését egy szakbizottság végezte el. A bizottsági jelentés 1807 elejére készült el, amely megállapította, hogy a katekizmus nem mond ellent az elfogadott hitvallásoknak, viszont elfogadásra nem ajánlható, mivel túlságosan intellektuális.⁵⁵

A jelentés kézbesítése után a főkonzisztórium tagok is véleményt alkottak a konfirmáció szertartásáról, és többé-kevésbé egyetértve a teológiai szakbizottsággal, kifogásokat is megfogalmaztak. A véleményezők többsége főként formai hiányosságokra hivatkozott, és az istentiszteleti rendtartás átdolgozását kérte Abatstól. Szilágyi Ferenc volt az az egyetlen főkonzisztórium tag képviselő, aki egyértelműen rossznak minősítette a püspök munkáját. Szerinte a tervezet, ahelyett, hogy a vallásosságra nevelné a gyermekeket, a teológiai tudományosságra okítja őket. Ugyanakkor Karl Klyenmann munkáját is elutasította. Helyette a német reformátusok gyakorlatát ajánlotta a Főkonzisztórium, illetve Abats figyelmébe. A jelentések kézbesítése után Abats több alkalommal is módosította a tervezetet. Az egyházi főhatóság pedig 1810-ben szavazta meg a katekizmus és az istentiszteleti rendtartás elfogadását és alkalmazását.

Abats János egykori munkájának eredeti változata nem maradt fenn, így nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy mit használt fel Teleki fordításából. Ha összehasonlítjuk Abats János kátéjának 1846. évi kiadását Teleki Domokos katekizmusával, elsősorban a tartalom rokonságát lehet kimutatni. Amellett, hogy mindkettő szakít a hagyományos reformátori káték beosztásával és logikai-tartalmi felépítésével, a főhangsúly az etikára, az erkölcsi cselekvés normájára kerül. A két katekizmus abban hasonlít egymáshoz, hogy mindkettő a természeti teológiát tekinti az istenismeret kiindulópontjának, s csak ez után beszélnek a kijelentett vallást közvetítő Szentírásról, a megváltásról és jó cselekvéséről. A kérdés-feleletek Abats János kátéjában sem kaptak sorszámot. De míg Teleki fordítása igen-igen terjedelmes a kisiskolások számára, és gyülekezeti használatra sem igen alkalmas, addig az Abats-féle káté kérdései és feleletei rövidek és tömörök, a tartalom pedig jól elkülöníthető részegységekre tagolódik.

⁵⁴ D. Nagy Anikó: *Ifjú gróf Teleki Domokos*, 26.

⁵⁵ FőkonzLvt. 1807/88.